

ŽIVOTNA SREDINA I ASPEKTI DRUŠTVENO-EKOLOŠKE RAZMENE

Danica M. Stojiljković¹, Jelena Ristić Trajković²

¹ Institut za multidisciplinarna istraživanja, Univerzitet u Beogradu, Beograd, Srbija,
danicarch@yahoo.com

² Arhitektonski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd, Srbija,
arch.jelena.ristic@gmail.com

Apstrakt: Održivi razvoj i zaštita životne sredine, kao i problemi resursnih i biotehnoških ograničenja rasta grada, samo su neka od urbanističkih tema koja su postala aktualna, ako ne i ključna za život i budućnost svakog velikog grada i svakog odgovornog društva. Diskusije o globalnim problemima životne sredine i o mogućnosti za „održivu“ budućnost uobičajeno ignorišu urbano poreklo mnogih problema u okviru pitanja zaštite životne sredine. Prirodni ili ekološki uslovi i procesi ne deluju odvojeno od društvenih procesa, stoga su postojeći društveni i prirodni uslovi uvek rezultat složene transformacije postojeće konfiguracije koje su same po sebi i prirodne i društvene. Jedna od glavnih karakteristika savremenog urbanog života je sveprisutna potreba za društveno i materijalno metabolisanom prirodom u cilju održivog urbanog života. Zato, ne bi trebalo da čudi, da je u praksi svakodnevnog života urbana priroda osnovno materijalno i simboličko dobro koje produbljuje urbane društvene klasne i polne konflikte i borbe, kao i kulturne podele oko njegove upotrebe i kontrole. Prostorna raspodela ograničenih prirodnih resursa tesno je uzročno-posledično povezana sa problemima neujednačenih urbanih društveno-ekoloških promena. U tom smislu sastavni deo ekoloških studija postala su i pitanja društvene pravde. Ovaj rad postavlja pitanja destrukcije i transformacije prirode kroz procese urbanizacije sa istorijsko-materijalističkog gledišta, pre nego iz savremene perspektive pokreta za pravdu životne sredine. S obzirom da su glavni problemi životne sredine u bliskoj vezi sa procesom urbanizacije glavni cilj ovog rada je da istraži umrežene procese društveno-ekološke razmene koji omogućavaju da se sagledaju i razumeju povezani ekonomski, politički, društveni i ekološki procesi koji formiraju urbane pejzaže.

Ključne reči: životna sredina, društveno-ekološka razmena, urbanizacija, neujednačen urbani razvoj, održivi razvoj

ENVIRONMENT AND ASPECTS OF SOCIO-ENVIRONMENTAL CHANGE

Danica M. Stojiljković¹, Jelena Ristic Trajković²

¹ Institute of Multidisciplinary Research, University of Belgrade, Belgrade, Serbia,
danicarch@yahoo.com

² Faculty of Architecture, University of Belgrade, Belgrade, Serbia,
arch.jelena.ristic@gmail.com

Abstract: Sustainable development and environmental protection issues, as well as the problems of resource and biotechnological restrictions of the city growth, are just a few of the numerous urbanistic topics that have become relevant or even crucial for the existence and future of every large city and every responsible society. Most discussions on global environmental issues and possibilities for 'sustainable' future usually ignore the urban origin of many problems that appear within the environmental issues. Natural or environmental conditions and processes do not happen separately from social processes. Thus the existing social and natural conditions are always the result of a complex transformation of the existing configuration that is by itself both natural and social. One of the main characteristics of modern urban life is the overwhelming need for socially and materially metabolized nature for the purpose of sustainable urban living. Therefore, it should not be surprising that in the practice of everyday life, urban nature belongs to basic material and symbolic goods that intensify urban, social, class and gender conflicts and struggles, but also the cultural divisions over its use and control. Spatial distribution of limited natural resources is closely causally linked to the problems of uneven urban social-ecological changes. In this respect, the issues of social justice have also become an integral part of the environmental studies. This paper raises the issues of destruction and transformation of nature through the processes of urbanization from the historical-materialistic aspect, rather than from the aspect of the contemporary movement for environmental justice. Since the major environmental problems are closely related to the process of urbanization, the main objective of this paper is to explore the networked socio-ecological exchange processes which allow us to see and understand the interrelated economic, political, social, and ecological processes that create urban landscapes.

Keywords: environment, socio-environmental change, urbanization, uneven development, sustainable development

UVOD

Sve rasprostranjenija svest o uticaju čoveka na životnu sredinu i ekološkoj krizi naše planete navodi da je neophodno preispitati negativne posledice urbanizacije na društvo, ekonomiju i životnu sredinu. Prirodni ili ekološki uslovi i procesi ne deluju odvojeno od društvenih procesa, već su postojeći društveni i prirodni uslovi uvek rezultat složene transformacije postojeće konfiguracije koje su same po sebi i prirodne i društvene. Proces urbanizacije je sa jedne strane praćen društveno-ekonomskim razvojem, a sa druge je istovremeno postao generator serije kriznih stanja u svim segmentima duhovnih i materijalnih relacija. Kako ističe Pušić kriza je kao novo dominantno stanje proizašla i ishodila u tehničko-tehnološkom svetu, pri čemu jednom započet proces ekonomskog rasta se ne može zaustavi a da to kod njegovih generatora ne proizvede ogromne posledice (Pušić, 2001, str.99). Podela sveta na tehničko-tehnološke promotere, sledbenike, imitatore i posmatrače uspostavila je novi izraz globalne sudbine civilizacije i podele na razvijeni i nerazvijeni deo

sveta. Međutim, potrebno je napomenuti, da ova tehničko-tehnološki izazvana kriza dotiče oba sveta, iako na sasvim različite načine.

Usled sve intenzivnijeg globalnog procesa urbanizacije i industrijalizacije, sedamdesetih godina 20. veka, postaje aktuelan koncept održivog razvoja. „Održivi razvoj“ je popularna, opšteprimenljiva fraza koja nastoji da zahvati suštinu sve veće zabrinutosti za budućnost planete, naglašavajući pri tom složene veze između životne sredine i razvoja. Međutim, u sve raznovrsnijoj i obimnijoj literaturi o održivom razvoju, malo je pažnje posvećeno urbanom kao procesu nastalom usled društveno-ekološke razmene. Diskusije o globalnim problemima životne sredine i o mogućnosti za „održivu“ budućnost uobičajeno ignorišu urbano poreklo mnogih problema u okviru pitanja zaštite životne sredine. Iz tog razloga nameće se potreba da se preispitavaju i prikažu negativne posledice urbanizacije i društvenog razvoja na životnu sredinu, kao i posledice neujednačenog razvoja u okviru razvijenog i nerazvijenog dela sveta. S obzirom da su glavni problemi životne sredine u bliskoj vezi sa procesom urbanizacije glavni cilj ovog rada je da istraži umrežene procese društveno-ekološke razmene koji omogućavaju da se sagledaju i razumeju povezani ekonomski, politički, društveni i ekološki procesi koji utiču na životnu sredinu.

URBANIZACIJA KAO PROCES DRUŠTVENO-EKOLOŠKE RAZMENE

Odnos između urbanih sredina i prirode dugo je bila tačka rasprave kako za ekološki orijentisane društvene teoretičare, tako i za društveno orijentisane teoretičare životne sredine. Proces urbanizacija se dugo posmatrao kao proces u okviru koga se "prirodno" okruženje preuzima od strane "izgrađenog" okruženja. Grad je u tom slučaju pozicioniran kao antiteza prirodi. U poslednjih nekoliko decenija, teoretizacija odnosa čovek-okruženje značajano je unapređena tako da savremeni teoretičari sve više prepoznaju da prirodni ili ekološki uslovi i procesi ne deluju odvojeno od društvenih procesa. Ovakav stav svakako možemo uočiti i u okviru Marksovih ideja, koji je ove odnose prepoznao pre više od 150 godina, ali je ovaj njegov stav tek nedavno ponovo privukao pažnju koju zaslužuje.

O složenostima društveno-ekoloških odnosa među prvima je sugerisao Engels koji je govorio da ako pogledamo na prirodu u celini, na prvi pogled vidimo sliku beskrajne mreže odnosa i delovanja, permutacija i kombinacija, u kojoj ništa ne ostaje gde i kako je bilo, već se sve kreće, menja, nastaje i prolazi (Engels, 1940, str. 45). Takođe, pojam "metabolizam" je centralna metafora za Marksov pristup analizi dinamičnih unutrašnjih odnosa između čoveka i prirode. Prema Marksu društveno-prirodni (*socionatural*) metabolizam je osnov i mogućnost za društveno-ekološku istoriju kroz koju se priroda i ljudi transformišu. Materijalistički pristup insistira na tome da je "priroda" sastavni deo metabolizma društvenog života. Nastavljajući se na marksističku misao Lefevr (Henri Lefebvre) smatra da je prirodni prostor bio i ostao, zajednička polazna tačka, poreklo društvenog procesa. On ističe da u trenutku kada su kapitalizam, i generalno razvoj, pokazali da njihov opstanak zavisi od mogućnosti da prošire svoja osvajanja na prostor u celini: na zemljište; na podzemne resurse koji leže duboko u zemlji i ispod mora (energija, sirovine) i na ono što bi se moglo nazvati nadzemnom sferom, teorijsko promišljanje je prinuđeno da redefiniše ekonomske, političke, kulturalne kao i ostale gradske oblike, funkcije i strukture i društvene potrebe inherentne urbanom društvu:

...Prostor u smislu zemlje, tla, nije nestao, niti je uključen u industrijsku proizvodnju, naprotiv, jednom integrisan u kapitalizam, samo dobija na snazi, kao specifičan element ili funkcija u ekspanziji kapitalizma... Ne samo da je kapitalizam zauzeo već postojeći prostor Zemlje, već takođe ima tendenciju da proizvede prostor za sebe. Kako je ovo moguće? Odgovor je: putem i uz pomoć urbanizacije, pod pritiskom

svetskog tržišta; i u skladu sa zakonom reprodukcije i ponavljanja, ukidanjem prostorne i vremenske razlike, uništavanjem prirode i prirode vremena. (Lefebvre, 1991, str. 325-326)

Društvenu proizvodnju urbanih okruženja Lefevr naziva „druga priroda“, koja je po njemu nužno društveno proizvedena i na taj način otvara put ka razumevanju složene mešavine političkih, ekonomskih i društvenih procesa koji oblikuju i reoblikuju urbane pejzaže. Urbano predstavlja središnje ostvarenje kapitalističkih društvenih odnosa i globalnih društveno-ekoloških odnosa kroz koje je savremeni život proizveden, i u materijalnom i kulturnom smislu. U okviru kapitalističkih društvenih odnosa kroz cirkulacija kapitala i mobilizaciju radne snage dolazi do metaboličkih transformacija društva i prirode. Sa ekološkog gledišta, prema tome, treba da razumemo kako akumulacija kapitala funkcioniše kroz procese ekosistema (sistemske procese ekologije), dok ih preinačuje i samim tim remeti. S tim u skladu, Harvi (David Harvey) u svojoj knjizi *Justice, Nature and the Geography of Difference*, govori da ne postoji ništa neprirodno u vezi Njujorka. „Cirkulacija novca i kapitala treba da se posmatra kao ekološka varijabla (promenljiva) koja je u svakom segmentu važna kao i cirkulacija vazduha i vode.“ (Harvey, 2005, str.88) Dakle, ne postoji ništa neprirodno u vezi izgrađenih okruženja, s obzirom da su izgrađena od prirodnih resursa kroz društveno posredovane prirodne procese, i sva proizvedena okruženja predstavljaju specifični istorijski rezultat društveno-ekoloških procesa.

ŽIVOTNA SREDINA KAO UPOTREBNA VREDNOST

U tradicionalnim industrijskim proizvodnim procesima odnos prema životnoj sredini je dugo bio sastavljen od izolovanih procesnih polazišta: mesta iskorišćavanja ili porekla sirovina, mesta proizvodnje, kao i mesta prodaje. Samo distributivne mreže ovog sistema imale su širu prostornu dimenziju. Danas prostor životne sredine je reorganizovan kroz funkciju traganja za sve oskudnijim prirodnim resursima, energijom, vodom i svetlošću. Iz tog razloga, prostor postaje glavni ulog u borbama i akcijama usmerenim ka jednom cilju - akumulaciji kapitala i prisvajanju viška vrednosti. Mnoge prirodne sirovine i izvori energije iscrpljivanjem postojećih prirodnih resursa, kao i sam prostor, postale su globalni problem. Priroda i prirodni resursi kojih je ranije bilo u izobilju, jer su nastali "prirodno", i nisu imali nikakvu vrednost, postali su retki, i tako su dobili na vrednosti. Kao rezultat toga upotrebna vrednost prirode, tako dugo u senci razmenske vrednosti, dobila je na značaju. Lefevr uočava da je zahvaljujući dijalektičkom procesu obilje industrijskih proizvoda u današnjem potrošačkom društvu praćeno inverznom pojavom nove oskudice. Imajući u vidu da je sama ova dijalektika retko bila predmet bilo kakve analize ili objašnjenja, jer je njeno delovanje zamenjeno kontinuiranim diskusijama o zagađenju, pretnji „okolini“, ekosistemima, uništavanju prirode, iskorišćenju resursa, Lefevr smatra da takva tumačenja često služe samo kao ideološka maska, dok sve veći "novi nedostaci" ubrzano vode ka novim krizama. Konačnost prirode, odnosno iscrpljivanje prirodnih resursa, doprineli su da ovi elementi, iako neproizvedeni, prisvajaju vrednost, i upotrebnu i razmensku, jer ih više nije moguće dobiti iz prirode. Zbog iscrpljivanja prirodnih resursa, i kontinuiranog rasta njihove vrednosti, javlja novi zahtev: zahtev za proizvodnjom ili reprodukcijom „elementarnih“ materijala (sirovina, energije). U većini savremenih urbanističkih planova, koristeći najviše visoko tehnološke usavršene aplikacije, sve je proizvedeno: voda, vazduh, svetlo - čak i samo zemljište. Sada kada su sami „elementi“ proizvedeni i reprodukovani, odnos proizvodne aktivnosti prema prostoru je promenjen, on sada uključuje prostor na drugi način, a to važi kako za početne faze procesa, tako i za krajnje faze, i za sve korake između. Mimeza

(imitacija) prirode omogućava da se uspostavi apstraktna "prostornost" kao koherentan sistem koji je delimično veštački, a delimično stvaran.

Sve je lažano i „sophisticirano“; priroda je sasvim nestala, osim u nekoliko znakova i simbola-a, a čak i u njima priroda je samo “reprodukovana“. Urbani prostor je odvojen od prirodnih prostora, ali on ponovo stvara sopstveni prostor na osnovu proizvodnih kapaciteta. Prirodni prostor, bar pod određenim društveno-ekonomskim uslovima, postaje retka roba. Obrnuto, oskudica postaje prostorna i lokalna. Sve na taj način povezano sa nestašicom ima veze sa Zemljom: resursi, oni koji su ispod zemlje (nafta) i oni iznad nje (vazduh, svetlost, volumen prostora, itd), zajedno sa stvarima koje zavise od ovih resursa, kao što su povrće i proizvodi životinjskog porekla i razne vrste energije. (Lefebvre, 1991, str. 328-329)

U okviru projektu *Zira Zero Island* arhitektonskog tima *BIG* pored organske forme autori su predvideli stvaranje autonomnog planinskog ekosistema, tako da se protok vazduha, vode, toplote i energije kanališe na skoro prirodne načine. Ovaj projekt predstavlja kombinaciju high-end stanovanja i low-end korišćenja resursa i predstavlja budućnost održivog urbanog razvoja.

Slika 2: BIG, *Zira Zero Island*, izvor: www.big.dk

NERAVNOMERNI DRUŠTVENO-EKOLOŠKI USLOVI

Marksistička urbana politička ekologija eksplicitno prepoznaje da su materijalni uslovi koji čine urbanu sredinu kontrolisani, manipulisni i služe interesima elite na račun marginalizovanih populacija. Povezana mreža društveno-ekoloških odnosa koji čine veoma neujednačena urbana okruženja, ali i oblikuju procese neujednačenog geografskog razvoja na drugim geografskim skalama, postala je veoma aktuelan teren oko koga se političke akcije i društvena pomeranja odvijaju. Prirodni resursi i druge okolnosti u prirodi omogućavaju brzu proizvodnju viška vrednosti, tako da slobodan pristup i kontrola nad predelima bogatim sirovinama postaje jedna od centralnih tačaka akumulacije prisvajanjem. Stalna potraga za prirodnim resursima visokog kvaliteta u cilju oduzimanja i proizvodnje viška vrednosti je

prema tome ključni aspekt istorije geografskog razvoja kapitalizma. Harvi objašnjava da se razvoj neoliberalizma mora sagledati kao decentralizovani i nestabilni evolutivni proces kojeg karakteriše neravnomeran geografski razvoj i snažni konkurentski pritisci između dinamika različitih centara političko-ekonomske moći (Harvey, 2005, str.41). Neravnomeran razvoj geografije neoliberalizma sugerije na raznolikost, inovaciju i konkurenciju između nacionalnih, regionalnih, a u nekim slučajevima i gradskih modela upravljanja i ekonomskog razvoja. Na osnovu svega navedenog Harvi zaključuje da su “sredstva za proizvodnju viška vrednosti geografski diferencirana i locirana i njihova aproprijacija stoga zavisi od prostornih strategija da se omogući pristup i kontrola nad njima.” (Harvey, 2005, str.91-92)

Procesi neravnomernog geografskog razvoja koji su pratili društveno-ekonomsko restrukturiranje doprineli su u velikoj meri ekološkim promenama u urbanim okruženjima. Važno je istaći činjenicu da iako kvaliteti okruženja (i društveni i fizički) mogu biti poboljšani u nekim mestima i za neke ljude, oni često dovode do pogoršanja društvenih i fizičkih uslova i kvaliteta na drugim mestima. Stoga su pitanja društvene pravde danas postala sastavni deo ekoloških studija. Shodno tome, literatura koja se razvila u vezi mnogih pitanja životne sredine ima za temu ne samo neravnomernu raspodelu pogodnosti okruženja, već i nepravdu i štetu na račun ekonomski, politički marginalizovanih društvenih grupa. Međutim, iako je veliki deo literature o ekološkoj pravdi, osetljiv na centralnost društvenih, političkih i ekonomskih odnosa moći u oblikovanju procesa nejednakih društveno-ekoloških uslova, često ne uspeva da shvati na koji način su ovi odnosi sastavni deo funkcionisanja kapitalističkog političko-ekonomskog sistema. Marksistička politička ekologija, nasuprot tome, tvrdi da su neravnomerni društveno-ekološki uslovi proizvedeni putem posebnih kapitalističkih oblika društvene organizacije metabolizma prirode.

Harvi daje akcenat na zloupotrebu i pljačkanje svetkih resursa i upotrebni vrednosti izvršenu kroz ovlašćene aproprijacije (prisvajanja) u okviru nerazvijenih regiona, a od strane globalnih kompanija sa ili bez prisustva države (Harvey, 2005, str.93). Ambiciozne grupe koje često rade na lokalnom nivou, kao deo strategije nametanja na svetsko tržište, izvlače višak kapitala na štetu sugrađana. Ovo predstavlja deo procesa akumulacije kapitala kroz pravno ili bespravno oduzimanje imanja i dobara. Takođe do novih prostornih tržišta dolazi se i kroz prisvajanje ili devastaciju imovine rivala putem komercijalne konkurencije i geopolitičkih manevara (uključujući vojne intervencije i uništenja). Način stvaranja kapitala je konstanti proboj prostornih barijera i otvaranje novih tržišnih prostora. Prinudni zakoni konkurencije daju stalnu nestabilnost u geografskom pejzažu kapitalizma i vode ka preseljenju proizvodnje na povoljnije lokacije. Harvi navodi da se u poslednje vreme mnogo pažnja posvećuje „samo-organizaciji“ dinamike koncentracije i centralizacije kapitala u prostoru. Kružne i celokupne uzročnosti unutar globalne privrede na taj način obezbeđuju da bogati regioni postanu još bogatiji, a siromašni regioni još siromašniji. Napetost između geografske centralizacije i širenja kapitala je sveprisutna u okviru geografskih predela. Stoga možemo zaključiti da u proteklom periodu neoliberalne dominacije postoji neverovatan rast monopola i kontrole robe. U oba slučaja, efekat je da aktivnosti u drugim prostorima postaju podređene centralizovanim vlastima.

ZAKLJUČAK

Ekspanzivna literatura o tehničkim problemima urbane životne sredine ne priznaje blisku vezu između protivrečnosti kapitalističkog urbanizacionog procesa i nepravde okruženja (*enviromental injustices*). Međutim, neomarksistička misao nas podseća da je okruženje grada duboko uhvaćeno u ovom gore pomenutom dijalektičkom procesu, i da su ideologije, prakse i projekti zaštite životne sredine sastavni deo urbanizacionog procesa prirode. Jedana od glavnih karakteristika urbanog života je sveprisutana potreba za društveno

i materijalno metabolisanom prirodom u cilju održivog urbanog života. Zato, ne bi trebalo da čudi u praksi svakodnevnog urbanog života, što je urbana priroda osnovno materijalno i simboličko dobro koje produbljuje urbane društvene klasne i polne konflikate i borbe, kao i kulturne podele oko njegove upotrebe i kontrole. Dok tradicionalna istorija urbanog okruženja ima tendenciju da se koncentriše na konfiguraciju stvari i događaja, viđenje kroz istorijski materijalizam daje prioritet istraživanju umreženog društveno-ekološkog metabolizma i njegovih odnosa snaga kroz koje se stvari konstituišu i organizuju.

Zahvalnost:

Rad predstavlja istraživački doprinos projektima OI 179048 i TR 36034 koji su finansirani od strane Ministarstva prosvete i nauke Republike Srbije.

LITERATURA

- [1] D. Harvey, Justice, Nature and the Geography of Difference, Blackwell, Oxford, 1996.
- [2] D. Harvey, Neoliberalism and the City, Studies in Social Justice, volume 1, Number 1, pp. 2-13, 2007.
- [3] D. Harvey, Social Justice and the City, Blackwell Publishers, Cambridge, MA, 1973.
- [4] D. Harvey, Spaces of global capitalism, Towards a theory of uneven geographical development, Verso London, 2005.
- [5] F. Engels, Dialectics of Nature, International Publishers, New York, 1940.
- [6] H. Lefebvre, The production of space, translated by Donald Nicholson-Smith. Blackwell Publishing, Oxford, 1991(1974).
- [7] H. Lefevr, Urbana revolucija, Nolit, Beograd, 1974.
- [8] K. Marx, Capital, vol 1, Vintage Books New York, 1976 (1867).
- [9] Lj. Pušić, Ljubinko. Održivi grad: ka jednoj sociologiji okruženja. Nova175, Beograd, 2001.